

Қадимги Хоразмнинг ижтимоий-иқтисодий муносабатлари, этник жараёнлари ҳамда дафн маросимлари таҳлили (археологик тадқиқотлар манбалари асосида)

РАХИМОВ ШИХНАЗАР БЕКТУРДИЕВИЧ

Маъмун Университети, тарих кафедраси,

доцент

raximovshixnazar844@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-5765-2847>

Аннотация. Мазкур мақолада Қадимги Хоразмнинг ижтимоий-иқтисодий муносабатлари ҳамда этник жараёнлари ва дафн маросимлари, урф-одатлари археологик тадқиқот манбалари асосида таҳлил қилинади.

Калит сўзлар. Тош қути, Хоразм, Тузгир, катакомбалар.

Анализ социально-экономических отношений, этнических процессов и погребальных обрядов Древнего Хорезма (на основе источников археологических исследований)

РАХИМОВ ШИХНАЗАР БЕКТУРДИЕВИЧ

Университет Маъмуна, кафедра истории,

доцент

raximovshixnazar844@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-5765-2847>

Аннотация. В данной статье на основе источников археологических исследований анализируются социально-экономические отношения, этнические процессы, погребальные обряды и обычаи Древнего Хорезма.

Ключевые слова. Каменный ящик, Хорезм, Тузгир, катакомбы

Analysis of the socio-economic relations, ethnic processes, and burial rites of Ancient Khorezm (based on archaeological research sources)

RAKHIMOV SHIKHNAZAR BEKTURDIYEVICH

Ma'mun University, Department of History,

associate professor

raximovshixnazar844@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-5765-2847>

Abstract. This article analyzes the socio-economic relations, ethnic processes, burial rites, and customs of Ancient Khwarazm based on archaeological research sources.

Keywords. Stone Box, Khorezm, Tuzgir, catacombs

Кириш.

Милоддан аввалги V-II асрлар Хоразм воҳасида қабр остидаги кўмиш маданияти даврига (тош кутига, ёки тош ҳалқага ёки кўрғонларда кўп қаватли кўмиш) тўғри келади. Ушбу маданият ёдгорликлари асосан Каспий минтақасида, Узбой бўйида, Устюрт ва Манғишлоқ бўйлаб кенг тарқалган. В.Н.Ягодиннинг таъкидлашича, бу Устюрт платоси ва унга туташ ҳудудларни яйлов ҳамда қишлоқ ҳудудлари сифатида ишлатиб юрган чорвадор қабилаларнинг маданиятидир.

Тадқиқот материаллари ва усуллари.

Ушбу ёдгорликлар гуруҳининг келиб чиқиши, аввалги даврда Амударёнинг Сарикамиш дельтаси ҳудудида яшаган Жанубий Орол денгизи минтақасининг сак қабилалари билан боғлиқлигини кўрсатади. Ахамонийларга қадар Сарикамиш тарихий-этнографик минтақаси кўчманчилари иқтисодий жиҳатдан бир ҳил бўлган. Уларнинг баъзилари, эҳтимол Сарикамиш минтақасида қишқи биноларга эга бўлиб, ёзда жанубий Урал даштларига кўчиб ўтишган [1, 46]. Яна бири гуруҳи эса Устюрт атрофида айланиб юрган. Учинчиси минтақани тарқ этмасдан ярим кўчманчигуруш тарзини олиб борган. Милоддан аввалги VI-асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёда Ахамонийлар давлатини босиб олиш сиёсати билан боғлиқ сиёсий воқеалардан сўнг, Сарикамиш яқинидаги яна бир гуруҳ ажралиб чиқади [2:88]. Уларнинг баъзилари ўзларининг тақдирларини Хоразм билан боғлашган, улар, авваламбор, ярим кўчманчилар, Қуйисой маданиятини ташувчилари эди.

Уларнинг иқтисодиёти кўпроқ Сарикамиш билан боғлиқ бўлган. Ахамонийлар даврида Қуйисой маданиятининг аҳоли манзиллари, бу ерда Кўзалиқир маданияти ёдгорликлари билан бирга яшаган. Бошқалар Хоразм ва Ахамонийларга бўйсунганини истамай, ўзларининг асосий қишқи яйловлари жойларини ғарбга - Устюрт ва Манғишлоқга кўчиришга мажбур бўлганлар.

Шундай қилиб, Устюрт платоси ва унга туташ ҳудудлар (Узбой, Каспий бўйи, Манғишлақ) нафақат ёзги яйловлар, балки қишлаш жойлари сифатида ҳам фойдаланила бошланди. Ушбу даврдаги кўчманчилар гуруҳи дафн маросимларида аввалги Саклар даврининг бир қатор қуйидаги белгиларини сақлаб қолишган:

- биринчидан, қадимий Хоразмда дафн иншоотининг қурилиши.
- Иккинчидан, дафн хоналарига олиб борадиган йўлакка ўхшаш дромос кириш жойларига эгаллиги.
- Учинчидан, кейинги дафн маросимларини ўтказишда нисбатан эрта кўмилганларни қисман ёки ҳатто бутунлай йўқ қилишга имкон берадиган одат.
- Тўртинчидан, дафн қилинадиган жойларни чеклайдиган, баъзан икки баробар катта бўлган махсус тош қўرғонларнинг қурилиши.

Бизнинг фикримизча, Шарқий Каспий денгизи минтақасида йўлак шаклидаги кириш жойлари бўлган ер ости қўрғонларининг тарқалишига Жанубий Урал кўчманчилари кучли таъсир кўрсатган бўлиб, улар милоддан аввалги VI-аср охиридан оқ ўзларининг жамоавий дафн маросимлари - дромос қабрларини кенг ишлатишган.

Наतिжалар.

Дафн ёдгорликлари (жамоат кўп қаватли дафн маросимлари бўлган тошдан ясалган қабрлар), балки культ мажмуалари ва мавсумий аҳоли манзиллари билан ҳам ифодаланади. Дафн маросимининг баъзи бир хусусиятлари ва қабристон ёдгорликларининг кичик инвентарлари (қурол-яроғ, тўқалар, суяк қошиқлар, турли-хил зеб-зийнат буюмлари) асосида Жанубий Уралнинг дастлабки Сарматия ёдгорликларидан энг яқин ўхшашликларни топади. Ушбу минтақанинг чорвадорлари, Хоразмнинг ўтроқ аҳолиси ҳамда Копетдоғнинг тоғ текислиги, шунингдек Эрон ва Кавказнинг узокроқ минтақалари билан яқин алоқалар мавжуд бўлган. Тош конструкцияси ичида Хоразмда жойлашган дафнлардан ташқари, Шарқий Каспий минтақасининг жанубий қисмида (Катта Балхан, Узбой) оз миқдордаги тупроқли қабрлар ҳам аниқланган [3:65].

Уларнинг кўмилиши остида дафн қилинганларнинг жанубий ва шимолий йўналиши бўйича ер ости ва катакомба (лахад)ларда кўмилганлиги текширилди. Улар милоддан аввалги IV-II асрлар ва эрамининг биринчи

асрларида ҳам кенг тарқалган қабрлардир. Устюртдаги ўра гўрларда дафн этиш маданияти Устюрт ва Жанубий Урал дафн этилган жойларнинг ниҳоятда яқин эканлигини тасдиқлайди [4:32]. Булар:

- мархумнинг жанубий йўналиши билан қопламадаги дафнлар;
- қадимий Хоразмда пастки квадрат ёки думалоқ тош иншоотнинг марказида жойлаштирилган, кенглик ёки меридионал йўналтирилган кенг тўртбурчак тупроқли ўра гўрлар;
- қадимги Хоразмда тош ҳалқага эга тор тупроқ ўра гўрларидаги дафнлардир.

Устюртда Жанубий Урал кўчманчиларининг мавжудлиги милоддан аввалги II асрнинг бошлариданоқ айниқса сезила бошланди. Ва бу, эҳтимол Орол денгизи, авваламбор, Хоразмдаги кўчманчилар дунёсининг жанубий чегарасидаги сиёсий воқеалар билан боғлиқ.

Бу ерда фақат кўчманчи дашт ва Хоразм ягона иқтисодий тизим бўлганлиги, Жанубий Урал ва Хоразм кўчманчилари ўртасидаги яқин алоқалар "Сарматия кўчманчилар цикли" ёки кенгроқ маънода яйлов-кўчманчиларга асосланганлигини таъкидлаш зарур [5:99].

Хоразм жанговар кўчманчиларни қўллаб-қувватлашга интилиб, уларга маълум хавфсизлик кафолатларини тақдим этган. Натижада милоддан аввалги IV-асрнинг бошларида Хоразмнинг Катта Айбуйир-калъа қароргоҳи яқинидаги Шарқий Устюрт қоясида кўчманчиларнинг, шу жумладан Уралдаги кўмилган ёдгорликлар пайдо бўлди. Аҳоли манзилларининг пайдо бўлиши милоддан аввалги V-аср охири - IV-аср бошларига тўғри келади. В.Н. Ягодин [6:56], бу аҳоли манзилгоҳи Хоразмнинг Жанубий Урал кўчманчилари ўртасидаги савдонинг асосий таянч нуқтаси бўлган.

Муҳокама.

Хоразмдан Жанубий Уралгача бўлган Айбуйир-калъа манзилгоҳи орқали Жанубий Уралнинг Прохоров дафн маросимларида тақдим этилган қизил лойдан ясалган молберт сопол буюмларининг бир қисми, ёки уларнинг деворларидан яҳлит ёки бўлак идишлар ва шпиндел ғилдирақлари, Жанубий Уралга келади. Хоразм орқали ҳинд карнели ва табиий ёки сунъий равишда бўялган қора, оқ, содали нақшлар билан безатилган халседонидан мунчоқлар ҳамда маржонлар Жанубий Уралга етказилиши мумкин эди. Улар, нафақат Қўй-Қрилган-калъанинг пастки қатламларидан (милоддан аввалги IV - асрлар)

хаттоки, Тузгир қабристонининг милоддан аввалги IV-III асрлардаги қабрларидан ҳам топилган.

Устюртнинг қўшни ҳудудларида ер ости сувлари яқин бўлган ҳосилдор тупроқларида ўтлоқи-дашт ва дашт жамоалари шаклланган. Сариқамиш минтақасида, Қорақум ва Қизилқум чўллари, Устюрт платосида, Барса-Келмас шўрҳокларида оқаётган қўллар тизимлари ишлаган. Жанубий Урал даштларидан Устюртга кўчиш Каспий ва Орол ўртасида доимий яшаган кўчманчи аҳолининг сезиларли даражада кўпайишига олиб келди. Милоддан аввалги IV-асрнинг охири –III-асрлар бошларида Устюртда, Хоразмнинг чап соҳилида жанубий ва шимолий йўналишдаги дафн маросимлари пайдо бўлади. Дафн этилганлар, марҳумларнинг жанубий йўналиши бўлган катакомбаларда, меридионал йўналишга эга оддий чуқурлар гўрларда дафн қилишган. Уларнинг кенг тарқалиши, Б.И.Вайнбергнинг сўзларига кўра, "... бир вақтнинг ўзида Уралдан Шарқий Каспийга ва чап соҳил Хоразмга аҳолининг махсус гуруҳга ўтиши тўғрисида" гувоҳлик беради. Ушбу номга хос этник таркиб, гуруҳ, унинг фикрига кўра, адабиётда Гансу Йўлаги (замонавий Хитойнинг Гансу вилояти) деб номланган ҳудуддан Жанубий Уралга кўчиб кетган. Буердан Устюрт платоси орқали у чап соҳил Хоразм ва Шарқий Каспий минтақасига кириб борган.

Умуман, Б.И.Вайнбергнинг хулосалари билан келишган ҳолда, биз уларга баъзи тузатишлар киритишни зарур деб биламиз [7:44]. Биринчидан, ушбу шарқий кўчманчилар гуруҳининг дастлабки кўчиб юриш ҳудуди Шимолий Хитой ёки эҳтимол Шарқий Туркистон ҳудудларида бўлганлиги шубҳасиздир. Иккинчидан, Жанубий Урал дафн этилган жойларнинг материаллари бўйича, шарқий кўчманчиларнинг ушбу минтақага кўчиши, эҳтимол, милоддан аввалги V-асрнинг учинчи чорагида содир бўлган. Ваниҳоят, Хоразмнинг чапқирғоғида энди шарқий кўчманчилар йўқ ("юэчжи"), аммо жанубий Уралнинг дастлабки сарматлари, Прохоров маданиятини ташувчилар, уларнинг якуний шаклланишида бу шарқдан келган муҳожирлар қатнашиши Б.И. Вайнберг томонидан ҳам кўрсатиб ўтилган.

Жанубий Урал даштларида қабрларга тош ёдгорликларни ўрнатиш одати милоддан аввалги VI аср ўрталаридан милоддан аввалги IV аср охирларига қадар бўлган. Устюртда антропоморф тошдан ясалган ҳайкаллар милоддан аввалги V-аср охирлариданок пайдо бўлган ва вақт ўтиши билан бу

ерда улуғвор кўрғонлар яратилган. Бундан ташқари, энг қадимги Устюрт хайкаллари морфологик ва иконографик хусусиятлари ва мавзу репертуарлари жихатидан Жанубий Уралга жуда яқиндир. Устюртда кўрғонларнинг пайдо бўлиши, бизнинг фикримизча, милoddан аввалги IV-асрда Жанубий Уралда содир бўлган ўзгаришлар билан боғлиқ. Бир неча бор таъкидлаб ўтилганидек, милoddан аввалги VI – V асрларнинг охирида, Жанубий Урал даштлари худудида, иерархик тузилишга эга бўлган кўчманчиларнинг этно-потестар бирлашмаси катта роль ўйнаган. У дафн маросимлари тизимида акс этган сезиларли даражада ижтимоий фарқланиш билан ажралиб турган. Ушбу бирлашма ўзининг энг юқори чўққисига, эҳтимол милoddан аввалги V - асрнинг охири – IV асрнинг бошларида эришган.

Хулоса.

Кейинги даврларда аҳолининг мураккаб қабр тошларини, дафн этилган ва дафн қилинадиган иншоотларини, катта квадрат ва дромос қабрларини куриш анъанаси камайиб борди, дафн маросимлари ва қурбонликлар учун ишлатиладиган хайвонлар сони ҳам деярли камайди. Унинг ўрнига, бир қабрда кўп сонли дафн маросимлари олиб бориш одати кенг тарқалди. Буларнинг барчаси милoddан аввалги IV асрда, Жанубий Уралнинг дастлабки кўчманчилари жамиятида тармоқ сиёсий ва иқтисодий стратегиясидан корпоратив стратегияга ўтиш борлиги хақида тахмин қилишимизга имкон беради. Шунини таъкидлаб ўтиш жоиз-ки, корпоратив стратегиянинг энг аниқ далили айнан бирлашишнинг рамзий маънода ва умумий маросимларда кенг аҳолининг иштироки учун мўлжалланган монументал жамоат биноларини куришдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

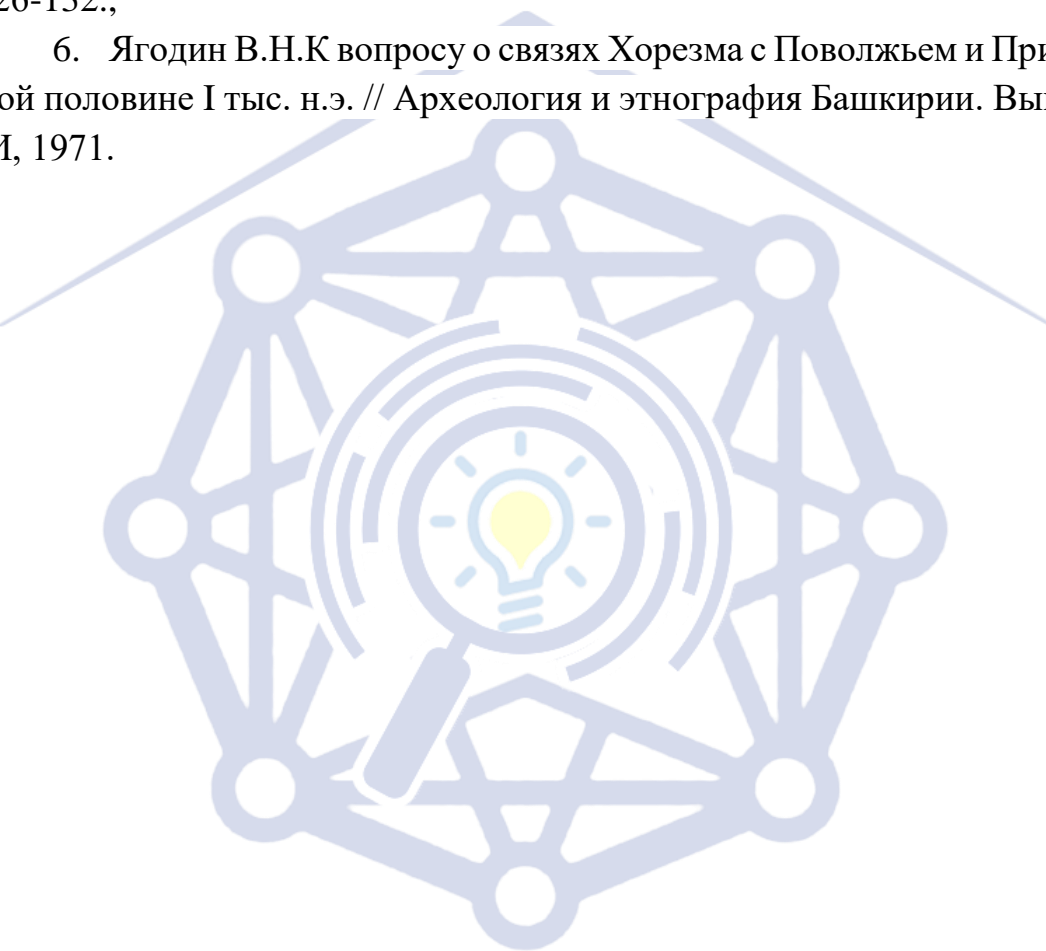
1. Вайнберг Б.И. Куюсайская культура раннего железного века в Приаральской дельте Амударьи // Успехи среднеазиатской археологии. Вып.3. М.: Наука, 1975.
2. Вайнберг Б.И. Этнография Турана в древности. М., 1999
3. Қ.Собиров “Қадимги Хоразм мудофаа иншоотлари”. Фан нашриёти. Тошкент-2008.

4. Қ.Собиров “Оборонительные сооружения древних поселений и городов Средней Азии (IVтыс. до. н. э. – IVв. н. э.)»: Автореф. Дис.....канд. Ист. наук. М., 1979.

5. М.М. Мамбетуллаев “Кочевники Приаралья и их этнокультурные связи с Хорезмом” // культура Номадов Центральной Азии. Самарканд-2008. С.126-132.,

6. Ягодин В.Н.К вопросу о связях Хорезма с Поволжьем и Приуральем в 1-ой половине I тыс. н.э. // Археология и этнография Башкирии. Вып.4. Уфа: БКИ, 1971.

Research Science and
Innovation House

